

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

ÁLLAMTEREK ÉS KÖZTES-EURÓPA

TERRITORIES OF STATES AND MEDIAN EUROPE

Abstract

Nowadays beside the expression of Central Europe often appears the technical term of Median Europe in the politico-geographical literature. Median Europe as a special geopolitical buffer zone between the Russian Empire and Europe had a very important historic role in the 19th and 20th centuries. The formation of Median Europe as a historical and geographical region shows close coherence with the evolution of territories of states of Eastern and Central Europe and of the Balkans. This region was one of the danger zones of our continent in the 19th and 20th centuries due to conflicting territorial processes. The fragmentation of the territories of states in the Balkans and the formation of huge territories of states in Eastern and Central Europe were parallel in the second half of the 19th century. These territorial fragmentations and formations also showed the expansion and alternation of the great powers of the region. They are the geographical evidences of the transfer of power in Europe. The existence, the territorial fragmentation and the politico-geographical function of Median Europe are parallel with the historical processes of Europe. The historic-geographical research on Median Europe could be the scientific framework of researches on the history of the Habsburg Monarchy and its successor states. Because of its special geopolitical function and position in the continent, Median Europe had several politico-geographical impulses through its history. These influences and the formation of states along the border of the region determined the development of the territories of states and powers in the different historical periods of Median Europe. The territorial changes of the Habsburg Monarchy and Poland (as typical states in Median Europe) are the most significant examples of this process. This essay gives an overall picture of the history of the territories of states in the Median Europe and presents the historical and politico-geographical contours of the region.

1. Köztes- vagy Közép-Európa

A könyvekhez hasonlóan a földrajzi tájak elnevezésének is megvan a saját története, sorsa. Az egyes vidékek jelölésére használt kifejezések történelmi koronként változhatnak, mint ahogyan módosulhat geográfiai tartalmuk is, olykor pedig – igazodva a történelmi időszakok köztörténelmi és kulturális viszonyaihoz – újabb és újabb földrajzi elnevezések válnak divatossá. Napjaink geográfiájában, történelmi szakirodalmában s nem utolsósorban publicisztikájában ilyen szívesen használt földrajzi kategória az úgynevezett Köztes-Európa fogalma, amelyet gyakran összetévesztenek *Közép-Európa* elnevezésével, vagy éppen kontinensünk egyéb vidékeit – Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, hogy csak a két leggyakrabban használtat említsünk – illetik vele. A mindennapok publicisztikájában és efemer irodalmában pedig egyenesen annak lehetünk tanúi; mintha a Köztes-Európa terminus technicus fokozatosan kiszorítaná Közép-Európa kifejezését. Mindez arra utal; mintha napjaink Magyarországanak társadalmában valami tudati zavar lenne geográfiai, történelmi, történelmi földrajzi ismereteinkben. A magyarországi rendszerváltást követően eltelt immár negyed évszázad alatt nemhogy tisztult volna földrajzi és történelmi

* Dr. PhD Nagy Miklós Mihály, a hadtudomány kandidátusa, nyugállományú és címzetes egyetemi docens, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.

szemléletünk, hanem láthatóan egyre zavarosabbá válik. Különös élességgel tapasztalható e jelenség azokban az írásokban, amelyekben a szerzők – nyilván az alapos geográfiai ismeretek hiányában – földrajzi okokkal igyekeznek történelmi folyamatokat értelmezni, és igyekezetükben az általuk jól hangzónak vélt valamely geográfiai kategóriát alkalmazzák egy olyan térségre, amely földrajzilag másutt helyezkedik el, és ebből eredően teljesen más jellemzőket hordoz magában. Köztes-Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa fogalma és földrajzi tartalma mindennek köszönhetően a magyar társadalom tudatában rokon értelmű kifejezésekké, esetenként szinonimákká váltak, és bátran állíthatjuk – jobb kifejezést nem találván rá – , egymásra torlódtak. Az így keletkezett fogalmi zavar megnehezíti eligazodásunkat világunk térbeli folyamataiban, történelmi eseményeinkben, mint ahogyan lehetetlenné teszi az Európa egyéb népeihez fűződő történelmi viszonyulásunk tisztázását is.

A fentiekben vázolt, első ránézésre pusztán földrajzi és történelmi terminológiai zavarnak tűnő jelenség jóval túlmutat társadalmunk általános műveltségi problémáján, közoktatási iskolarendszerünk tartalmi hiányosságain. E földrajzi fogalmak keveredése valójában annak is bizonyítéka, hogy történelmi és földrajzi ismeretrendszerünk túlságos mértékben elkülönült, elkülönül egymástól, amiből egyenesen következik; kontinensünk nagytájainak, egyes vidékeinek térbeli és históriai folyamatait hajlamosak vagyunk egymástól élesen elválasztva szemlélni. Az egyes nemzetek történelmét, kontinensünk államainak térbeli változásait sokszor a nélkül a kapcsolatrendszer nélkül látjuk és látatjuk, amelyek a szomszédos tájakra, népekre is kihatnak. Így figyelmen kívül hagyjuk, hogy Európa természeti viszonyaiból eredően nem léteznek olyan történelmi események, térbeli folyamatok, amelyek – olykor közvetlenül, olykor pedig közvetett módon – ne jelennének meg jól körülírható effektusként a távolabbi vagy közelebbi térségekben is. Ennek a geográfiai és történelmi kölcsönhatásnak, pontosabban fogalmazva kölcsönös hatásmechanizmusnak kiváló példája Köztes-Európa államterei fejlődési folyamata. Az itt kialakult államok területe, területi és térbeli változásai – miként majd látjuk – nem különíthetők el a szomszédos térségek hatalmi centrumainak, államterei módosulásaitól, sőt ez utóbbiak erősödése vagy éppen gyengülése meghatározhatja, hogy Köztes-Európában létre jöhet-e politikai centrum, kialakulhat-e lokális hatalmat gyakorló államter.

Az itt említett kérdések áttekintéséhez első lépésként két földrajzi kategória – Közép-Európa és Köztes-Európa – pontos definiálására van szükségünk. Ám már ezen a ponton, vagyis vizsgálódásaink legelején szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközünk, amennyiben a földrajzi szakirodalom tanúsága szerint még napjainkban sem létezik egységesen elfogadott tudományos álláspont Közép- és Köztes-Európa földrajzi hatáiról, geográfiai tartalmáról. Általános, sokat emlegetett geográfiai közhelyként Köztes-Európát politikai földrajzi funkciójával szokás meghatározni, ami egyben kijelölheti határait is. E vélekedés szerint Európa olyan átmeneti térségéről van szó, amelynek legfőbb feladata a mindenkori orosz államter elválasztása a kontinens egyéb politikai erőközpontjaitól, az ezek által kitöltött állam- vagy birodalmi terektől. Ám az, hogy mely geográfus mely térséget ruházza fel e földrajzi funkcióval, mely történész tekint egyes térségeket elválasztó jellegűnek, az már – bátran mondhatjuk – egyéni megközelítés, saját vélemény kérdése. Az egységes fogalom kialakítását és elfogadását véleményünk szerint nagyban nehezíti az is, hogy míg történészeink véleményalkotását elsősorban a politikai, hadtörténelmi események, valamint a kultúrtörténeti folyamatok és jelenségek determinálják, addig a geográfusok inkább kontinensünk természeti viszonyaiból indulnak ki. Ennek természetesen létezik egy olyan következménye is, hogy a két szakma képviselői – kevéssé ismerve egymás kutatási eredményeit – mintegy elbeszélnek egymás mellett, sőt olykor gyanakodva tekintenek egymásra.

Geográfiai szempontból Közép- és Köztes-Európa értelmezése esetében abból a tudományosan megalapozott tényből kell kiindulnunk, hogy az emberi társadalom és az általa

létrehozott állam, valamint annak intézményrendszere mindig szoros szimbiózisban él a neki helyet adó tájjal. Vagyis az állam és geográfiai viszonyrendszere egymástól elválaszthatatlan jelenség, együttesen alkot földrajzi tényezőt.¹ Az európai kontinens természetföldrajzi sokszínűségével – az eurázsiai földrész hatalmas méretű, erősen tagolt nyugati félszigeteként – sokféle kultúrájú nemzet és állam kialakulásához nyújtott kedvező feltételeket, és éppen sokszínűségéből, valamint erős tagoltságából ered, hogy Közép- és Köztes-Európa elhatárolásának több nézetrendszere alakulhatott ki.² A kérdéskört jelentős tanulmányukban exponáló szerzőpáros – *Probáld Ferenc* és *Szabó Pál* – egyértelműen bizonyították, hogy Köztes- és Közép-Európa értelmezésében nemcsak a történeti és a geográfusi szakmák között húzódik törésvonal, hanem a két tudományterület egyes képviselői is eltérő nézeteket képviselnek.³ Közép-Európa esetében – politikai földrajzi szempontból – egyértelműen megfigyelhető az a törekvés, hogy egy társadalmi, kulturális térség meghatározása során a történelmi, politikai térfejlődés folyamatait a természeti földrajzi viszonyokhoz kössék. Jóllehet Közép-Európának, valamint földrajzi jellemzői és tartalma meghatározásának is többféle megközelítése lehetséges, de az ezredfordulón fokozatosan kikristályosodott – egyebek mellett – az a szakmai álláspont is, amely szerint ez a Rajna, az Alpok déli nyúlványai, a Száva, a Déli-Kárpátok és a Keleti-Kárpátoktól a Rigai-öbölhöz húzott képzeletbeli egyenes, továbbá a Balti- és az Északi-tenger között elterülő térséget jelenti.⁴ Tanulmányunk további részében mi is ezt az értelmezést használjuk. Az írásunkban alkalmazott Köztes-Európa kategóriát jelen formájában hazánkban *Pándi Lajos* tette az utóbbi időben ismertté terjedelmes történelmi atlaszában.⁵ Pándi felfogásában ez kevésbé természetföldrajzi alapon meghatározott térség, mint inkább – geográfiai szempontból nézve – kulturális és politikai földrajzi tényezők szerint elhatárolt régió, amely alatt – az ő szavaival élve – „...a Finnországtól Görögorszáig, Csehországtól Moldáviáig terjedő kismemzeti régiót értjük, melyet etnikai sokszínűség, kevertség és töredezettség jellemez, továbbá rövid időszakoktól eltekintve az, hogy kismemzeti állam együttesét külső birodalmi központokból (Bécs, Berlin, Pétervár, Isztambul) irányítják, jellemzőjük továbbá a permanens protestálás e birodalmi irányítás ellen: a nemzetállami törekvés mint már-már e kismemzetek mozgásformája...”⁶ Köztes-Európa elsősorban – Pándi Lajos felfogása szerint – „...nem természetföldrajzi, hanem történelmi kategória...”⁷, ami azonban nem zárja ki, hogy politikai földrajzi fogalomként is értelmezzük, s mint ilyennel foglalkozzunk vele. E térséget korunk népszerű történésze, *Romsics Ignác* egy másik sajátos geográfiai elnevezéssel illeti (Kelet-Közép- és Délkelet-Európa), ám elsősorban történeti szempontból vizsgálja.⁸ Jóllehet *Nemzet, nemzetiség és állam* című művében rövid áttekintést nyújt a földrajzi kategóriák (Közép-Európa, Kelet-Európa, Köztes-Európa) fejlődéstörténetéről,⁹ s közben nagy vonalaiban a Pándi Lajos által lehatárolt térségről beszél, ám mégis megmarad a Kelet-Közép- és Délkelet-Európa terminus technicusának alkalmazásánál. Ugyanezeket a területeket – részben a balti államok nélkül értelmezve és az orosz államtér felé kiterjesztve – *Niederhauser Emil*nél az egyszerűbb Kelet-Európa fogalmával jelölve találjuk, amelyen belül egy adott történelmi korszakra, a két világháború közötti évtizedekre vonatkozóan, mintegy ütközőzónaként jelenik meg Köztes-Európa.¹⁰ Az eddigiek alapján láthatóan sokféleképpen értelmezett Közép-, Köztes, valamint Kelet-Európa koncepciókkal kapcsolatos álláspontok összevetéséből és az egymásra ható történelmi folyamatok felismeréséből kiindulva

Lendvai L. Ferenc erősen leszűkített Közép-Európa fogalmat használ, a német területek és a hozzájuk történelmi fejlődésükben szorosan kapcsolódó térségek elnevezéseként.¹¹ E sokértelmű Közép-, Kelet- és Köztes-Európa történeti megközelítésének valódi oka tulajdonképpen abban az igen egyszerű, mondhatnánk triviális felismerésben rejlik, hogy a térség történelmi folyamatai egyetlen nemzet esetében sem különíthetők el a szomszédos

területek eseményeitől. Ebből indult ki *Oscar Halecki* is, amikor Kelet-Közép-Európa történetéről beszélt, és a régióról szólva így fogalmazott: „...A történettudomány ... hozzásegít az előzmények jobb megértéséhez. Tudományos minőségében azonban helyre kell hoznia azt a tévedését, hogy egyszerűen átsiklott egy, az európai kontinens szívéhez közel fekvő hatalmas térség felett. E térség, amely népeinek megannyi közös élménye ellenére sosem alkotott történelmi egységet, földrajzilag sem egységes, és az összes többi történelmi régióhoz hasonlóan a határai sem voltak állandók.

Ebből adódik mindjárt az első nehézség: milyen valóban találó névvel illessük Európa ezen részét. A nehézséget csak fokozza, hogy a kontinens bizonyos számú régióra való szokványos felosztása mind mesterséges. Ha csak kettőt különböztetünk meg, Nyugat-, illetve Kelet-Európát, képtelenség megfelelő helyet találni egy olyan térségnek, amely teljes egészében egyik részhez sem tartozik. Ha ezt kiegészítjük egy Közép-Európa-konceptióval is, tüstént le kell szögeznünk, hogy ennek a központi régióknak lényege a ket-tősség. Nyugati, egyöntetűen német szárnyától eltekintve csak a keleti részét azonosíthatjuk durván azzal az »új« vagy »ismeretlen« kutatási területtel, amelyet most be kívánunk illeszteni az európai történelem általános keretei és mintái közé. Ennél az oknál fogva a Kelet-Közép-Európa elnevezés látszik a legmegfelelőbbnek... »¹²

Köztes-Európa fogalmi meghatározása esetén nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy létezik egy olyan történelmi földrajzi értelmezése is, amely szerint 1918 és 1945 között a Német Birodalom és a Szovjetunió között elterülő sávot jelentett, észak déli irányban Finnország és Görögország között.¹³ Ennek alapját az a hatalmas területi zóna jelenti, amely politikai földrajzi szempontból Európának az Atlanti-óceán felé forduló részét elválasztja Kelet-Európától, és amelyet a múlt század jeles geográfusa, *Otto Maull* inkább Középső-Európának, vagy pontosabb fordítással élve Belső-Európának (Innereuropa) nevezett.¹⁴ Az ő utóbbi fogalma az államok négy csoportját takarta: az itáliai államcsoportot (Olaszország, Vatikán, San Marino, Monaco), a délkelet-európai államokat, vagyis – Maull meghatározása szerint – az egykori Oszmán Birodalom utódállamait (Görögország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Albánia), a közép-európai államokat (Német Birodalom, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc, Liechtenstein, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország), valamint az északi államokat (Dánia, Norvégia, Svédország, Finnország, Izland).¹⁵

A fentiekben említett – a teljesség igénye nélküli –, zömében történészek és részben geográfusok munkásságához köthető térbeli lehatárolások minden eltérő vonása és sokszínűsége ellenére is van e térségnek egy közös vonása. Nevezetesen az a fentiekben már említett, az európai történelmi folyamatok belső logikájából eredő felismerés, hogy földrészünk keleti tájai és középső területei között mindig is létezett egy, időben és térben változó átmeneti zóna, amelynek fejlődéstörténete egyáltalán nem választható el a szomszédos területekétől. Az utóbbiak hatalmi erőcentrumai, valamint az azokhoz kötődő államterek határozzák meg átmeneti térségünk – Köztes-Európa – újkori politikai földrajzi fejlődési tendenciáit. Így amikor Köztes-Európa államterei átalakulási folyamatairól beszélünk, azt csak Közép-, valamint Kelet-Európa fejlődési jellemzőivel összevetve tehetjük. Ezt az utóbbi megközelítést pedig még egy jelentős geográfiai tényező is indokolhatja: Közép-, valamint Köztes-Európa egyes területei – így például a lengyel államtér, a Cseh- és a Kárpát-medence, hogy csak a legszembevetőbbeket említsük, – egybeesnek.

2. A kontinens átmeneti zónája

Köztes-Európa átmeneti zónájának sorsát – geográfiai szempontból – elsősorban földrajzi sokszínűsége határozza meg. Ratzel munkássága óta mintegy geográfiai közhelynek számít, hogy az egyes társadalmak állammá szerveződése, az államterek tartóssága, területi változásai földrajzi tényezőkre visszavezethető törvényszerűségeken alapulnak.¹⁶ Jóllehet ezek a még a századforduló évtizedeiben megfogalmazott térbeli hatásmechanizmusokat összegző tézisek napjaink geográfiájában olykor túlságosan is egysíkúak, leegyszerűsítőnek tűnhetnek, annyiban mégis maradandó értéket őriznek; az államterek fejlődéstörténete elválaszthatatlan a földrajzi viszonyoktól. Ez utóbbi tekintetében – a Pándi Lajos értelmezésében vett – Köztes-Európa két egymástól élesen elkülöníthető és elválasztandó térségre osztható. A választó vonalat az Érchegység, a Szudéták, valamint a Kárpátok íve és a Balkán-hegység alkotja.

E hegyvidékektől északra, valamint a Déli-Kárpátok és a Balkán-hegység vonala között zömében alföldi és dombsági térszínnek dominálnak. Az államterek tekintetében a markáns természetföldrajzi határok hiányában Köztes-Európának ez az északi fele a gyakori változások vidékét alkotja. Ezzel szemben a Cseh-medencét övező hegységek, valamint a Kárpátok olyan zárt természetföldrajzi határt nyújtanak, amelyek ugyan az egyik esetben dombsági, míg a másikban dombsági és alföldi térszíneket öveznek, de mégis kedvezőnek bizonyultak az északi területeknél tartósabb államterek kialakulásához. A Kárpát-medencétől délre elterülő Balkán-félsziget zömében hegyvidéki térszínei, elsősorban domborzati és vízrajzi viszonyaival főleg az egymástól elkülönülő társadalmak megtelepedésének irányába hatott. Egyéb tényezők mellett ez utóbbiban lelhető fel a Török Birodalomnak a Balkánról történt kiszorulása után a Balkán-félsziget oly darabolódott államtereket mutató képének létrejötte.

E fenti geográfiai jelenség legszembetűnőbb megjelenési formáját kontinensünk államhatárainak tartóssága nyújtja. Az államhatárok mint a politikai terek keretei a modern politikai geográfia legjelentősebb kérdéseinek körébe tartoznak; állandóságuk egyben megmutatja az államterek tartósságát is.¹⁷ Pándi Lajos atlaszában a 16–20. századra vonatkozóan, egész Európát érintően, míg egykori geográfusunk, Rónai András Köztes-Európa esetében ezer év időtartamot átfogóan mutatja be az államhatárok tartósságát. (Terjedelmi okok miatt csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy módszertani szempontból ez oly módon történt; az egyes határokat fennállásuk időtartamának megfelelő vonalvastagsággal jelölték.) Köztes-Európa esetében mindketten ugyanarra az eredményre jutottak. A térség legnagyobb állandóságú határát a Kárpát-medencét övező hegyvidékek (Kárpátok és az Alpok keleti nyúlványai), valamint a Duna Vaskapu és a torkolat közötti szakasza alkotja. Valamivel kisebb állandóságú határvonal húzódik a Kárpátoktól indulva, Krakkótól nyugatra, Breslautól keletre haladva az Északi-tengerig, amelynek partját Danzigtól (a mai Gdańsktól) nyugatra éri el. Ez a történelmi Lengyelország, valamint az egykori Német-római Birodalom államterét elválasztó határvonal volt. Jelentős állandóságú határvonalat alkotott az egykori Porosz Hercegség, korábban a Német Lovagrend magterületének keleti határa is.

E térképi ábrázolásokon feltűnő, hogy egyfelől a Pándi Lajos értelmezése szerinti Köztes-Európa nyugati határa, a már említett Német-római Birodalom és a lengyel államter közötti, valamint a Kárpát-medencei nyugati határ mennyire magas tartósságú (a Cseh-medencéé, mint birodalmi államterek belső határáról is ez mondható el), másfelől pedig a keleti oldalon ilyen határral nem találkozunk. Ugyanakkor Köztes- és Kelet-Európa területeit rövid tartósságú államhatárok szabdalgják fel, ami eleve arra utal, az itteni államterek az újkorban sűrűn változtak. A hiányzó, markáns természeti határok következményei öltének ezekben testet. Részben e hiányzó természetföldrajzi határokból, részben pedig a térség

konfliktusokkal teli történelméből, valódi átmenti zóna jellegéből ered, hogy etnikai képe egyáltalán nem homogén, legtöbbször kevert. Így valódi nemzetállamok Köztes-Európában nem jöhettek és nem jöhetnek létre. A nagy államterek esetében – a jelenség belső logikájából eredően – csak etnikailag sokszínű térszerveződésekről beszélhetünk. Még napjaink viszonyaira is jellemző, amikor Köztes-Európa a darabolódott államterek képét nyújtja, hogy e kis államok majd mindegyike – jóllehet eltérő mértékben, de – soknemzetiségű. Homogén etnikumú nemzetállamok itt sem léteznek. E soknemzetiségű régió vallási, etnikai viszonyaiból eredően konfliktusokkal, évszázados történelmi ellentétekkel terhelt ütközőzóna, amelyet egyfelől már a múlt század első felében is Európa veszélyzónájának tartottak, másfelől pedig erősen megosztottak és ma is megosztanak a partikuláris nemzeti, nemzetiségi érdekek és törekvések.¹⁸ Ez utóbbiak a 19. század második felétől oly mértékben megerősödtek, hogy még az Alpok, a Kárpátok, valamint a Dinári hegyvidék által körbezárt Kárpát-medencei egységes államteret is képesek voltak szétfeszíteni.¹⁹ Ám a természetföldrajzi tényezők mégis egyben tartják az itteni államokat: a történelmi határok ma is élnek (szlovák-lengyel, horvát és bosznia-hercegovinai, valamint osztrák magyar határ), még ha Románia esetében belső határként, válaszfalként is. (Ismét csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy Erdélynek politikai úton történő Romániához csatolása csak jogilag szüntette meg a Keleti- és Déli-Kárpátok alkotta nagy tartósságú államhatárt. A hegyvidék térbeli elemként továbbra is természetes határként funkcionál, s mint ilyen a román állam térszerkezetének determináló eleme.)²⁰

Az etnikai összetételében oly sokszínű Köztes-Európa újkori államterei változásának folyamata, jóllehet magától értetődően nem választható el a korábbi évszázadok térbeli tendenciáitól, a spanyol örökösödési háború (1701–1714), a nagy északi háború (1700–1721), valamint a magyar nemzet történelmében a török elleni felszabadító háborúk (1683–1718) korszakával, vagyis a 18. század első évtizedeivel kezdődik. E fegyveres konfliktusok, időbeli egybeesésük, valamint politikai hatásaik tekintetében, teljesen átrajzolják kontinensünk korábbi hatalmi viszonyrendszerét, és ezzel új időszakot nyitnak Európa és benne Köztes-Európa államterei fejlődésében. Amennyiben korszakhatárként elfogadjuk 1700-at, az általunk vizsgált térbeli tendenciák végpontjául pedig a közép- és köztes-, valamint kelet-európai kommunista diktatúrák összeomlását, majd a Szovjetunió szétesését (1991), vagyis a kétpólusú világrend megszűnését, akkor az így kapott mintegy három évszázad időtartama alatt kontinensünk államterei átalakulási folyamatában bizonyos fokú ciklikusság figyelhető meg. A 18. század Kelet- és Köztes- és Nyugat-Európában a nagy államterek korszaka, míg a már említett Otto Maull-féle Belső-Európa nyugati felén a Német-római Birodalom és Itália területein az aprózódott politikai földrajzi szerveződések időszaka. A 19. század a nagy, nemzetállamok kialakulásának és megszilárdulásának, vagyis a nagy államterek kora. Az első világháborút követően²¹ kontinensünkön és azon belül főleg Köztes-Európában az államterek aprózódása érvényesül, s e folyamat – kisebb-nagyobb elakadásokkal – napjainkról is elmondható. A másik jellemző vonás, hogy Köztes-Európa államterei fejlődési folyamataival – legalábbis az utolsó két évszázadban – a Balkán-félszigeten éppen ellentétes folyamatok zajlanak. Ugyanakkor a térség egyedi jelenségeként kell hangsúlyoznunk, hogy – miként már elmondtuk – geográfiai szempontból Köztes-Európa a mindenkori orosz erőközpont, valamint a közép- és nyugat-európai térségek közötti vidékként definiálható, ami magától értetődően ütköző zóna jegyeit kölcsönzi neki, ám ez egyáltalán nem zárja ki, hogy e földrajzi térségben ne jöhetett volna létre erőcentrum, a maga nagy államterével. Az általunk vizsgált időszakot közvetlenül megelőzően ilyen erőközpontnak kell tekintenünk a térségben Lengyelországot, az Oszmán Birodalmat, valamint a Bécsi-medence körül szerveződő, a spanyol ágtól egyre inkább függetlenedő Habsburg-birodalmat. A 18–19. században Köztes-Európa újabb nagy államtereknek ad

helyet. A Porosz Királyság (majd a Német Birodalom keleti része), az Osztrák-Magyar Monarchiává alakuló, az előbb már említett Habsburg-birodalom jelenti – az egyre jobban gyengülő Törökország mellett – Köztes-Európa centrumait és nagy államtereit. A két világháború között, az Osztrák-Magyar Monarchia megszűntével, valamint a lengyel államterő újbóli létrehozásával (ezzel együtt pedig a német államter két részre szakításával: Kelet-Poroszország elválasztásával) Köztes-Európában megszűnt politikai erőközpont létezni, ilyen napjainkig sem szerveződött újjá. Az Osztrák-Magyar Monarchia államterének feldarabolásával földrészünk átmeneti övezetében eltűnt az utolsó nagy államter is.

Amennyiben arra a kérdésre keresünk választ, hogy az általunk vizsgált időszakban egyáltalán létezett-e valódi köztes-európai erőcentrum és államter, akkor arra azt kell válaszolnunk, hogy teljesen tisztán köztes-európai államter, mint olyan nem létezett, mert a fentiekben említettek mindegyike átnyúlt valamilyen mértékben vagy Kelet-, vagy Közép-Európába, a Török Birodalom esetében pedig Kis-Ázsiába. Szakmai véleményünk és meggyőződésünk szerint köztes-európai államterként leginkább az Osztrák-Magyar Monarchia definiálható. E véleményünk alapja éppen a Pándi-féle fogalmi meghatározás, amely szerint etnikailag töredezett térségről van szó. Amennyiben ehhez hozzá számítjuk, hogy az egykori dunai birodalom nyugati tartományában ugyan németül beszéltek, de már a 18. század második felében kialakulóban van az egységes osztrák nemzettudat, akkor a mai Ausztria területét is Köztes-Európához vehetjük. Ráadásul a Monarchia térfejlődési folyamata²² – amiként egy világbirodalom lokális központi területéből, a Bécsi-medencéből indulva keleti irányba tolódik és mintegy a Kárpát-medence köré csoportosul – egyértelműen a köztes-európai jelleg felé hat.²³

Miként már említettük, Köztes-Európa államterének a mai állapotokhoz vezető folyamata a 18. század elején indul el, s e történelmi fejlődés egyik nagy vesztese az Oszmán Birodalom volt. Törökország államterének hasonló geográfiai históriája van, mint egykori nagy vetélytársának, a Habsburg-birodalomnak. Ennek lényege abban ragadható meg, hogy a késő középkori Bizánci Császárság határvidékén élő, pásztorkodással foglalkozó törzs magterülete miként növekszik szinte rohamos gyorsasággal; közben a meghódított és birodalmi térré szervezett vidékek centruma fokozatosan az állam legmagasabb földrajzi helyi értékű pontjára vándorol (Konstantinápolyból Isztambul néven főváros lesz). Ám az Oszmán Birodalom lassan elérte terjeszkedésének geográfiai határait, a 18. század elején válik látványossá katonai, politikai meggyengülése, jóllehet az eurázsiai kontinens politikai színpadán egészen a 19. század végéig fontos szereplő marad.²⁴ A birodalom területének zsugorodását a múlt század politikai földrajza és geopolitikája a peremvidékek letöredezésének jelenségeként írta le.²⁵ Ennek következtében ahogyan a Török Birodalom fokozatosan szorul vissza a ruméliai területekről, úgy jönnek létre a Balkán-félsziget nemzetállamai, már eleve felaprózódott államterként. A közvetlenül az első világháborút megelőző balkáni háborúk során nyernek majd éles kontúrokat ezek az államterek, amelyek lényegében napjaink balkáni konfliktusainak is egyik kiváltó okát jelentik.²⁶

A Török Birodalom Kis-Ázsiába történő visszaszorulásával egy időben, azzal párhuzamosan fejlődik ki az orosz államter, amely éppen a 18. század elején jut ki a Balti-tengerhez. Jóllehet a szibériai és a Szibérián túli területek meghódítása és birtokbavétele teljes egészében csak a 19. század elejére valósul meg, de a cári birodalom a nagy északi háborútól kezdve szól bele aktívan a világpolitikába. Az orosz állam területi fejlődése azonban teljesen más utat jár be, mint a már említett Habsburg Birodalom vagy éppen Törökország. Oroszország esetében az északon, délen és keleten található markáns természetföldrajzi határok elérése és a közöttük elterülő hatalmas térségek kitöltése játssza a fő szerepet.²⁷ A természetföldrajzi keretek kitöltését követően a területi növekedés fő iránya nyugat lett, ami a lengyel államter zsugorodásával, majd megszűntével párhuzamosan haladt. Ugyan-

akkor Oroszország térbeli fejlődésének históriája egy sajátos, ám egész Köztes-Európa térszerkezeti folyamatait meghatározó jelenséget mutat, amelyet jobb kifejezést nem találván a birodalom pulzálásának neveztünk el. Ez tulajdonképpen nem jelent mást, mint az államter periodikusan váltakozó összehúzódását és kiterjeszkedését. S úgy véljük, jöllehet ennek bizonyítására még nem tettünk kísérletet, hogy e jelenség minden birodalmi méretű államter esetében megmutatkozik. Az orosz államternél egyértelműen elkülöníthetők egymástól a zsugorodás és tágulás időszakai. A 18. század elejével már egyértelműen kimutatható a térbeli tágulás időszaka. A svéd nagyhatalom kiszorítása a Balti-tenger keleti partvidékéről, valamint a Finn-öböl déli részéről (Ingermanland, Észtföld, Lívöld megszerzése), majd a lengyel államter visszaszorításában, a későbbi felosztásában való részvétel bizonyítéka ennek. A tágulás időszaka egészen az első világháborúig tart. A kommunista társadalmi rendszerre történő véres áttérés már a zsugorodás periódusának kezdetét jelenti. A breszt-litovszki békében, majd az orosz polgárháborúban és a lengyel államter újbóli megteremtését eredményező lengyel-orosz háborúban a birodalom több száz kilométerrel szorul vissza kelet felé, s az általa kiürített területeken új államterek (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország) születnek, miközben a délnyugati határnál – Románia javára – elveszíti Besszarábiát is. Az összehúzódásnak ezt az időszakát a második világháború utolsó éveiben és azt követően újból a terjeszkedés periódusa váltja fel. Ekkor a birodalom – immár Szovjetunióként – egyrészt több száz kilométerrel tolja előbbre nyugati határait (Karélia megszerzése, a Petsamo-vidék megszállásával Finnország elvágása a Barents-tengertől, a balti államok bekebelezése, a korábbi lengyel államter keleti zónájának megszerzése, valamint Kárpátalja és Besszarábia megszállása), másrészt a nyugati határai mentén, zömében Köztes-Európában, ugyanakkor részben Közép-Európába is átnyúlva, az úgynevezett szocialista tábor országaiból – saját katonai szövetségébe tömörített – széles ütközőzónát hozott létre (Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Csehszlovákia,²⁸ Magyarország, Románia, Bulgária, valamint e zónán kívüli tagként Albánia). Az államter e tágulásának időszaka a Szovjetunió széteséséig tartott, utána a zsugorodás fázisának kellett következnie: a fentebb említett államok, valamint a balti térség országai visszanyerték függetlenségüket. A visszaszorult Orosz Birodalom nyomában még az első világháború végéről örökölt aprózódott államterek térsége maradt.

Köztes-Európa államtereinek története szempontjából legalább ilyen fontos politikai földrajzi térszerkezeti változást jelentett, amikor a 19. század közepén és második felében az addig darabolódott államterű, németek lakta térségben, valamint az Itáliai-félszigeten két nagy államter születik: a Német Birodalom és az Olasz Királyság. Köztes-Európa szempontjából az első tekintendő fontosabbnak. Részben azért, mert Kelet-Poroszország területei mélyen benyúltak Köztes-Európába, részben pedig azért, mert a német egység megvalósulásával létrejött az a közép-európai hatalmi centrum és államter, amely nyugati oldalról gyakorolt állandó politikai nyomást Köztes-Európára. Létrejöttével a 19. század második felében Köztes-Európa politikai földrajzi térképe nagyon sajátos képet mutatott. Északi részein – ahol, miként láttuk – nem voltak markáns természetföldrajzi határok – két nagy államter, a német és az orosz feszült egymásnak. Köztes-Európa zónájának középső részét az Osztrák-Magyar Monarchia államtere töltötte ki, markáns természeti földrajzi határaival, valamint az azokon túlnyúló, a geopolitikai glaxis szerepét betöltő keleti tartományaival (Bukovina, valamint Galícia és Lodoméria). A Monarchia hatalmas államterétől délre – amely közvetlenül az első világháborút megelőzően Oroszország után kontinensünk a második volt –, már az aprózódott államterek részben balkáni térsége terült el, a maga viszonylag fiatal nemzetállamaival (Románia, Szerbia, Montenegró, Bulgária, Görögország és a később létrejött Albánia). Ez az utóbbi harmad csak a két világháború között, valamint a hidegháború időszakában mutat békés képet, amikor a Monarchia egyes alkotó-

részeinek (Horvát-Szlavónország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina) hozzácsatolásával sikerült megteremteni a térség meghatározó jugoszláv államterét.²⁹ Miután ez utóbbi ugyanolyan soknemzetiségű volt, mint a korábbi Monarchia, a létrehozását és fennállását kikényszerítő politikai viszonyok megszűntével mintegy magától értetődően szét kellett esnie.

Nagy vonalaiban így jutunk el Köztes-Európa mai állapotához. A mintegy háromszáz éves fejlődési folyamat végén e térség politikai térszerkezetét tekintve nagymértékben darabolódott, keleti szomszédja a politikai földrajzi zsugorodás állapotában van, és amikor az Európai Unióban még láthatóan nem született döntés az egységes európai államteréről. Mindez arra utal, hogy átmeneti kort élünk és ebből eredően Köztes-Európa új korszak előtt áll.

JEGYZETEK

1. A társadalmat alkotó ember és társadalmi szervezetei – legfőképpen államai – közötti szoros kapcsolatot vizsgáló, a 19. század második felében még gyakorta antropogeográfiának, majd később politikai földrajznak (s az ebből kinőtt geopolitikának) nevezett tudományterület bő szakirodalmából erre vonatkozóan lásd; Ratzel Frigyes [Friedrich] (1887): *A Föld és az ember, Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest; uő (1903): *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, [Második, átdolgozott kiadás]. Oldenburg. München – Berlin; Mendöl Tibor (1932): *Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése*. Magyar Szemle Társaság. Budapest. Ratzel itt említett művein túl az állam és földrajzi kötöttsége kérdéskörét illetően tanulmányunk elkészítése során az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk: Dix, Arthur (1923): *Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch*, [Második, átdolgozott és javított kiadás]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin; Hennig, Richard (1928): *Geopolitik, Die Lehre vom Staat als Lebewesen*. Verlag und Druck von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin; Maull, Otto (1956): *Politische Geographie*. Safari-Verlag. Berlin.
2. Európa földrajzi tagolódásának természetföldrajzi alapjairól lásd; Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.) (1975): *Európa I–II*. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest; Gábris Gyula (szerk.) (2007): *Európa regionális földrajza, I. Természetföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest; Prinz Gyula (1943): *Hat világrész földrajza*. Renaissance Könyvkiadóvállalat. Budapest 127–393. old.
3. Probáld Ferenc–Szabó Pál (2005): *Európa térszerkezetének modelljei*. In: Dövényi Zoltán–Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói, Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 159–170. old.
4. Az általunk átvett Közép-Európa-értelmezés megtalálható: Rétvári László (1996): *Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről*. In: uő: *Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajzi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old. Rétvári László lehatárolásával szinte teljesen azonos elkülönítést használ Miletics Péter és Pál Viktor is (1998): *A közép-európai tér fejlődésének kérdései* című tanulmányában, *Földrajzi Értesítő*. 1998/2. szám. 217–233. old. Ennek politikai földrajzi értelmezését és történelmi vonatkozásait lásd: Miletics Péter (2002): *Közép-Európa politikai földrajza*. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza* [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 97–143. old.
5. Pándi Lajos (1995): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris-Századvég. Budapest.
6. Pándi Lajos (1995): i. m. 21. old.
7. Pándi Lajos (1995): i. m. 32. old.
8. Romsics Ignác (2004): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, [Második, változatlan kiadás]. Napvilág Kiadó. Budapest.
9. Romsics Ignác (2004): i. m. 17–31. old.

10. Niederhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; u. ö. (2001): Kelet-Európa története. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. Köztes-Európa második világháborúra vonatkoztatott értelmezését lásd Niederhauser Emil (2001): i. m. 258–260. old.
11. Lendvai L. Ferenc (1997): Közép-Európa koncepciók. Áron Kiadó. Budapest. Lendvai e műve bevezető fejezetében – Bevezetés, Közép-Európa mibenlétének problémája címmel – a különböző értelmezések összefoglalása után így fogalmaz: „...*Ha ugyanis létezik Közép-Európa, akkor az csakis a német területek és bizonyos, eredetileg kelet-európai területek egysége lehet: konkrétan Németország és az ún. Közép-Kelet-Európáé. E kérdések eldöntéséhez tehát a német államok, mindenekelőtt az ún. közép-kelet-európai régiót befolyása alá vont Ausztria és Poroszország helyzetét kell vizsgálat alá vennünk, részint Németország egészéhez és a Nyugathoz, részint a »közép-kelet-európai« államokhoz való kapcsolatukat tekintve...*” (23. old.)
12. Halecki, Oscar (2000): A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története. Osiris-Századvég. Budapest. 12. old. [Szilágyi Tibor fordítása]
13. Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden, Zwanzigster Band. F. A. Brockhaus. Wiesbaden. 1974. 809. old.
14. Maull, Otto (1956): i. m. 249–250. old.
15. Maull, Otto (1956): i. m. 249–394. old.
16. Ratzel, Friedrich (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1896/5. szám. 97–107. old.
17. A határok, államhatárok geográfiai jelenségeinek problémakörével foglalkozó terjedelmes szakirodalomból az általános elméleti kérdésekre vonatkozóan lásd: Sieger, Robert (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. 1925/9. szám. 661–671. old., valamint Haushofer, Karl (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung [Második, átdolgozott kiadás]. Kurt Vowinkel Verlag. Heidelberg – Berlin – Magdeburg. Az európai, valamint közép- és köztes-európai határok tartósságára vonatkozóan tanulmányunk elkészítésekor a Pándi Lajos (1995): i. m. 328–329. oldalán közölt térképre, valamint magyarázó szövegére és Rónai András Közép-Európa atlaszában – Szent István Társulat – Püski Kiadó, Budapest, 1993. – publikált, az Államhatárok tartóssága Közép-Európában címmel (400–401. old.) támaszkodtunk.
18. Passarge, Siegfried (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
19. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest; Gulyás László. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció- és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
20. A Kárpátoknak Románia térszerkezetében betöltött sajátos helyzetéről lásd: Hajdú-Moharos József–Sasi Attila–Erős László (1993): Románia tájféldrajzi beosztása. Balaton Akadémia. Vörösberey. 24–47. old. A kérdéskörre vonatkozó kultúrtörténeti háttér alapos feldolgozását nyújtja: Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat, Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó. Budapest.
21. Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old
22. Steinacker, Harold (1963): Auswicklungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: uő: Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.; Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák–Magyar Monarchia? Nagy Magyarország. 2011/3. szám. 4–13. old.
23. Gulyás László (2002): Az Osztrák–Magyar monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.

24. A Török Birodalom területi növekedését, változásait tekintve alapmű Oberhummer, Eugen (1917): *Die Türken und das Osmanische Reich*. Verlag von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin. A birodalom területi terjeszkedésének katonai és földrajzi korlátairól lásd: Perjés Géza (1975): Az országot szelére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető. Budapest, valamint uő: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). *Hadtörténelmi Közlemények*. 1967/2. szám. 339–372. old., Fodor Pál (2004): A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. In: Ötvös István (szerk.): *Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 19–30. old., valamint Marosi Endre (1975): Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1975/3. szám. 427–464. old. Köztörténet tekintetében mérvadó Matuz József (1990): *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Az Oszmán Birodalom területi növekedésének népszerűsítő feldolgozása: Nagy Miklós Mihály (2013): A távolság fogságában, A Török Birodalom terjeszkedése és a hódoltság kezdete. *Nagy Magyarország*. 2013/1. szám. 4–13. old.
25. Schmidt, Georg–Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha. 49–51. old. és 26. térk.
26. A Balkán-félsziget geopolitikai viszonyrendszeréről, mondhatnánk állandó jelenségeiről a már idézett Schmidt-Haack-féle atlasz alapján áttekintést nyújt: Nagy Miklós Mihály (2009): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): *Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja*. Pécs. 48–56. old.
27. Az orosz államtér itt említett jelenségeiről részletesebben lásd: Schmidt, Max Georg–Haack Hermann (1929): 1–3. old. és 2. térk., valamint Maull, Otto (1956): i. m. 395–408. old., Ezeken túl igen alapos, mind geográfiai, mind történeti, mind pedig hadtudományi szempontból jó összefoglalást nyújt: Weghaupt, Harald (1995): *Historische und geopolitische Aspekte der russischen Staatsidee I–III*. *Österreichische Militärische Zeitschrift*. 1995/1. szám. 49–8. old., 1995/2. szám. 169–180. old., 1995/3. szám. 285–296. old.
28. Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom* 2003/3 szám 129–145. old.
29. A kérdéskörrel lásd Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old; Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dix, Arthur (1923): *Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch*, [Második, átdolgozott és javított kiadás]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin. 615 p. + 2 t.
- Fodor Pál (2004): A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. In: Ötvös István (szerk.): *Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 19–30. old.
- Gábris Gyula (szerk.) (2007): *Európa regionális földrajza, I. Természetföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 241 p.
- Gulyás László (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs 2002. 168–188. old.
- Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. *TÉR ÉS TÁRSADALOM* 2003/3 szám 129–145. old.
- Gulyás László (2005/a): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. *Hazai Térségfejlesztő Rt.* Budapest.
- Gulyás László (2005/b): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs 2005. 17–25. old.

- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
- Gulyás László. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció- és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hajdú-Moharos József–Sasi Attila–Erős László (1993): Románia tájföldrajzi beosztása. Balaton Akadémia. Vörösberey. 178 p.
- Halecki, Oscar (2000): A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története. Osiris-Századvég. Budapest. 352 p.
- Haushofer, Karl (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung [Második, átdolgozott kiadás]. Kurt Vowinkel Verlag. Heildelberg – Berlin – Magdeburg. 278 p.
- Hennig, Richard (1928): Geopolitik, Die Lehre vom Staat als Lebewesen. Verlag und Druck von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin. 338 p.
- Lendvai L. Ferenc (1997): Közép-Európa koncepciók. Áron Kiadó. Budapest. 308 p. + 11 t.
- Marosi Sándor – Sárfalvi Béla (szerk.) (1975): Európa I–II. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 2 db.
- Marosi Endre (1975): Török várostromok Magyarországon, II. Szulejmán korában. Hadtörténelmi Közlemények. 1975/3. szám. 427–464. old.
- Matuz József (1990): Az Oszmán Birodalom története. Akadémiai Kiadó. Budapest. 255 p. + 4 t.
- Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 624 p. + 1 t.
- Mendöl Tibor (1932): Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 80 p.
- Miletics Péter (2002): Közép-Európa politikai földrajza. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 97–143. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák-Magyar Monarchia? Nagy Magyarország. 2011/3. szám. 4–13. old.
- Nagy Miklós Mihály (2013): A távolság fogságában, A Török Birodalom terjeszkedése és a hódoltság kezdete. Nagy Magyarország. 2013/1. szám. 4–13. old.
- Niederhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 248 p.
- Niederhauser Emil (2001): Kelet-Európa története. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 360 p.
- Oberhammer, Eugen (1917): Die Türken und das Osmanische Reich. [Erweiterte Sonderabdruck aus Jahrgang XXII und XXIII der Geographischen Zeitschrift]. Verlag von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin. 115 p. + 3 t.
- Miletics Péter–Pál Viktor (1998): A közép-európai tér fejlődésének kérdései. Földrajzi Értesítő. 1998/2. szám. 217–233. old.
- Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 798 p.
- Passarge, Siegfried (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
- Perjés Géza (1967): Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). Hadtörténelmi Közlemények. 1967/2. szám. 339–372. old.
- Perjés Géza (1975): Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető Kiadó. Budapest. 113 p.
- Prinz Gyula (1943): Hat világrész földrajza. Renaissance Könyvkiadóvállalat. Budapest. 565 p.
- Probáld Ferenc–Szabó Pál (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Zoltán–Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói, Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 159–170. old.

- Ratzel Frigyes [Friedrich] (1887): A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 623 p.
- Ratzel Friedrich (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1896/5. szám. 97–107. old.
- Ratzel Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges, [Második, átdolgozott kiadás]. Oldenburg. München – Berlin. XVIII + 838 p.
- Rétvári László (1996): Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. In: uő: Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajzi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old.
- Romsics Ignác (2004): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században, [Második, változatlan kiadás]. Napvilág Kiadó. Budapest. 419 p.
- Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. Szent István Társulat – Püski Kiadó. Budapest. 411 p.
- Sieger, Robert (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. 1925/9. szám. 661–671. old.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 62 p. + 30 t.
- Steinacker, Harold (1963): Auswicklungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: uő: Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg. München. 362 p. + 1 t. + XIII p.
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó. Budapest. 137 p.
- Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat, Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 254 p.
- Weghaupt, Harald (1995): Historische und geopolitische Aspekte der russischen Staatsidee I–III. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1995/1. szám. 49–58. old., 1995/2. szám. 169–180. old., 1995/3. szám. 285–296. old.